

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук,

доцент кафедри українознавства

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ПОЯВА І ПОШИРЕННЯ ШТУНДИЗМУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XIX ст.)

Мета. Стаття має за мету розглянути особливості діяльності протестантських сект (в першу чергу штундистів) на території Харківської губернії наприкінці XIX ст. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1880 до 1900 років. Це час становлення та поширення даних релігійних груп на Слобідській Україні. Окрема увага приділяється аналізу причин успіху штундистської агітації, персональній характеристиці найбільш відомих проповідників та умовам їх праці.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Предметом спеціального наукового дослідження стала організаційна та пропагандистська робота релігійних дисидентів в умовах зародження капіталістичних відносин на селі й жорсткого тиску з боку держави та офіційної церкви.

Висновки. Секти штундистів і баптистів (так званих «раціоналістів»), що з'явилися на Харківщині у 1880-ті рр., помітно змінили ситуацію у місцевому дисидентському русі. Ці секти відносно швидко спромоглися здобути широку соціальну підтримку: до початку XX ст. раціоналісти значно збільшили чисельність своїх прихильників, що майже дорівнювала кількості adeptів старообрядницьких та христівських громад у губернії.

Після імператорського маніфесту про скасування кріпацтва минуло вже більше ніж 20 років, й встигло вирости покоління, яке не пам'ятало старі часи. Нові, вільні за народженням, люди шукали душевного порятунку вже в нових релігійних вченнях. За умов вільного пересування та підприємництва селяни часто займали активну позицію проповідника-євангеліста замість тяжіння до самоізоляції, притаманного містикам. Відігравала свою роль поява великих сектантських капіталів, як корпоративних, так і особистих, матеріальна й ідеологічна допомога іноземців.

Особливе значення мав розвиток підприємств, як сільськогосподарських, так і промислових, робітники яких, відірвані від своїх селянських громад, шукали їм заміну в релігійних «братствах».

Поширення серед українців практики заробітків у німецьких колоніях призводило до того, що в умовах віддаленості від православних церков, не дотримуючись обов'язкових ритуалів, наймити часто звертали увагу на «зручну» віру господарів. Тим більше, що німці таку цікавість усіляко заохочували.

Збільшення залізничної мережі надавало змогу сектантам швидше пересуватися та тісніше спілкуватися з "братами" в різних куточках країни, а також потягло за собою приїзд до Харківської губернії багатьох професійних сектантських місіонерів.

Ключові слова: *штундизм, місіонери, секти, Харківська губернія.*

Як цитувати: Потоцький В.П. Поява і поширення штундизму в Харківській губернії (кінець XIX ст.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2025. Вип. 40. С.26-36. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-03>

In cites: Pototsky V. P. (2025). The emergence and spread of Shtundism in the Kharkiv province (late 19th century). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, 2025. Issue 40, (26-36), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-03> (in Ukrainian)

1880-ті роки стали початком нового етапу в історії сект у Харківській губернії. Починаючи з цього часу, на передній план у міжконфесійному різноманітті пореформеної Слобідської України виходять нові релігійні групи: штундисти, пашковці, баптисти, підгорнівці. Протягом найближчих 25 років, аж до 1905 р., вони майже монополізують увагу всіх, хто цікавився єретичними рухами тогочасної Харківщини. Традиційні старообрядництво, хлистівство, скопечтво, духоборство та молоканство, звичайно, нікуди не зникли, але в цьому середовищі відчувається суттєва криза. На фоні стрімкого наступу нових сект їхньою долею на цей час залишається пошук можливостей більш-менш прийняттого співіснування з владою та РПЦ, глибоке підпілля, еміграція, саморозпуск або перехід до лав нових молодих сект навіть із протилежною догматичною системою.

Швидкі темпи зростання нових сект (особливо штундизму, баптизму і толстовства), їх майже тотальний прозелітизм, що спирався на міцну організацію та значну матеріальну базу, поставили в досить незвичне становище владу та РПЦ, які мали стояти на охороні одного з трьох стовпів російської державності – православ'я. На відміну від сект, що виникали у кріпацькі часи та уособлювали собою місце можливої справжньої або принаймні духовної втечі від суворой дійсності та рабського існування, нові релігійні вчення (крім підгорнівців) вимагали від своїх апологетів повного розриву стосунків із офіційною церквою. У країні, де віросповідання фактично визначало національність, та православна церква, регламентуючи всі головні події в житті людини, вела за усіма пильний нагляд, такий вчинок дорівнювався державній зраді. Щороку в Росії збільшувалася група людей, що не підлягала контролю, тобто ці громадяни при народженні не хрестилися і, відповідно, не заносилися в метричні книжки, батьки самі давали імена своїм дітям, до шкіл їх не пускали, вони одружувалися без вінчання та без записів в офіційних документах, вмирали без сповіді та знов-таки без відповідних записів про поховання. Крім того, відійшовши від РПЦ, вони не бажали сплачувати достатньо великий податок на церкву, на горілку та на тютюн, яких не вживали. Багато хто з цих сектантів виказував пацифістські настрої та не бажав брати зброю до рук, навіть заради захисту батьківщини. Як бачимо, ці секти були дуже небезпечні для офіційної церкви та влади, що мали підтримувати одна одну. Тому період з початку 1880-х рр. до 1905 р. слід розглядати як час протистояння та нерівної боротьби РПЦ із дуже серйозним конкурентом – раціоналістичним сектантством.

Раціоналістичне сектантство, поряд із містичним та старообрядницьким, є різновидом у класифікації, що була запропонована фахівцями т.зв. сектознавства з числа православних місіонерів. Раціоналісти, як вважалося, керувалися у своєму віруванні виключно Св. Письмом, все інше відкидаючи як зайве. Найбільш типовими представниками раціоналізму були баптисти, штундисти, толстовці, адвентисти, ієговісти, найменш класичними – духобори та молокани. Справжнім, навіть класичним євангельським рухом прийнято вважати штундизм і баптизм – термін "раціоналістичні" було введено саме після появи цих сект.

Більшість серед сектантських пропагандистів, що з'являлися в межах Харківської губернії впродовж 1880-х років, складали штундисти. Цей релігійний рух на Харківщині розвивався досить стихійно, проповідники діяли неузгоджено, багато з них для істориків так і залишилися невідомими. Але найвидатніших фундаторів слобожанського штундизму 80-х років XIX ст. ми можемо назвати.

Це, насамперед, Василь Іванович Іванов, який прибув у 1880 р. до Харкова з Тифлісу та став першим завідуючим магазину Британського Біблійного товариства [2, с. 31]. Сам магазин було відкрито у тому ж 1880 р. [15, с. 252], він став одним із перших подібних закладів в Україні, що, безперечно, створило сприятливі умови для розвитку біблійних гуртків у Харкові. В.І. Іванов поширював книжки Св. Письма, пояснював покупцям деякі місця в них та «...проводив негласні читацькі конференції про Євангельські істини у себе на квартирі, дотримуючись конспірації» [22, с. 2]. Він виїхав з Харкова й повернувся до Тифліса у 1885 р. [9, с. 46].

Одним із найвідоміших пропагандистів штундизму був Федір Прокопович Баліхін. Видатний діяч російського баптизму, пресвітер Астраханської громади, а згодом всього півдня країни, він на початку 80-х рр. XIX ст. знаходився у Харкові та був хрещений за штундистським обрядом [1, с. 10].

Іншою знаковою фігурою штундистського руху Харкова початку 1880-х років залишається Єгор Миколайович Іванов (не родич Василя Івановича – В.І.). Учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр., після демобілізації він вирішив відійти від світу та стати православним ченцем. Ходив пішки від Харкова до Кисва, відвідав декілька монастирів, але залишився незадоволеним [13, с. 33]. Чернече життя викликало внутрішній опір Є.М. Іванова, який «...крім неробства та розпусти нічого не бачив там доброго...» [13, с. 33]. Під час подорожі він прочитав весь Новий Завіт та зрозумів, що Христос «...не вчив людей уходити до монастирів та пустель», а, навпаки, «...наказав тим, хто вірує в Нього, йти проповідувати Євангеліє народу» [13, с. 33]. Повернувшись до Харкова, Є.М. Іванов став жандармом та був відправлений на станцію Очеретино Катеринославської залізниці, що в той час будувалася. Там він познайомився зі штундистом Л. Грибениченком, перестав відвідувати православну церкву та разом із новим товаришем очолив сектантську громаду з 15 чоловік [13, с. 34]. Після погрому, який їм вчинили православні, більшість із штундистів поїхали жити в Терську область, а Є.М. Іванов у 1883 р. прибув до Харкова, де мав очікувати суду. Близько 10 місяців він працював у Харківському Біблійному товаристві. Під час своєї жандармської служби він неодноразово відвідував магазин, купував по декілька книжок Євангелія для свого гуртка, шукав «братів» та досить швидко їх знайшов [13, с. 34]. Цікаво, що Є.М. Іванова звинувачували у поширенні духоборської ересі, про яку він навіть не чув [10, с. 31].

Під час свого життя у Харкові Є.М. Іванов якимось чином спромігся отримати від Орловського губернатора дозвіл працювати книгоношею і до самого суду поширював книжки Св. Письма [2, с. 31]. Діяльність колишнього жандарма мала велике значення для поширення євангельського руху в Україні. Він багато подорожував з метою налагодження зв'язків між окремими громадами українських штундистів. Є.М. Іванов допомагав селянам-сектантам скласти скарги та клопотання і особисто надсилав їх за адресою [18, с. 65-66]. Він утворив у Харкові невеликий гурток, до якого увійшли його брат Олексій, солдат В.А. Леженьков та міщанка І.І. Пироженко [22, с. 2]. Сектанти збиралися в будинку на Москальовці [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 184]. Вони часто відвідували завідуючого магазином Біблійного товариства В.І. Іванова [2, с. 31]. Харківський окружний суд, що зібрався у 1884 р. в місті Ізюмі, засудив Є.М. Іванова на заслання до Закавказького краю, без права повернення до Харкова [13, с. 34].

Серед інших відомих нам штундистських проповідників можна визначити відставного солдата Г. Мірошніченка, який проповідував «...вчення, схоже на штундизм» [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 10], у селі Велика Писарівка Богодухівського повіту в середині 1880-х рр. Селянин Ф. Гармаш проповідував у слободі Рубльовка Богодухівського повіту досить незвичну ідею заперечення ієрархії та постанов РПЦ, церковних постів і свят. Хрещення вчив проводити самостійно, а святкувати понеділок та середу [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 81-83]. У 1887 р. на залізничному вокзалі Харкова працював книгоноша Курського Біблійного товариства селянин слободи Красної Білогородського повіту В. Литовченко [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 17]. Там саме одночасно з ним служив інший штундизм – селянин Курської губернії [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 16]. У тому ж 1887 р. на вул. Великій

Москальовській м. Харкова по неділях збирав у себе на квартирі приватні зібрання німець Рейсон. Люди, які до нього приходили, не визнавали обряди, таїнства РПЦ та ікони, вони керувалися виключно Св. Письмом, яке тлумачили за власним розумінням. Їм допомагав у цьому невідомий книгоноша, теж німець [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 17].

Взагалі поширювачів штунди (т.зв. книгонош, імена яких залишаються, на жаль, для нас невідомими) було в той час на Слобідській Україні дуже багато і їхній внесок у справу розповсюдження євангельських ідей важко перебільшити. Про появу в південних повітах губернії на початку 80-х рр. XIX ст. штундистських книгонош із Катеринославщини писав православний місіонер Л. Твердохлебов [21, с. 830]. Саме такі проповідники охрестили у Харкові Ф.П. Баліхіна [1, с. 10]. Про таких пропагандистів в Олександрівській економії Старобільського повіту розповідав селянам наймит, що стверджував, нібито він знає людей, які можуть довести фальшиву сутність РПЦ [24-206, арк. 164]. Невідомі книгоноші занесли штундизм у слободу Маньківку Куп'янського повіту² [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164], у слободу Печеніги Вовчанського повіту [8, с. 570] та ознайомили духоборів слободи Охочої Зміївського повіту з новим для них вченням [8, с. 563]. За визначенням православних місіонерів, у названих селах штундизм був помічений ще у 1870-х рр. Можливо, завдяки діяльності цих сектантських піонерів у сучасного історика євангельського руху в Україні Л. Жабко-Потаповича склалася думка, що на Харківщині, де ще за часів Сковороди створився найкращий ґрунт для євангелізму, вже у 1860-х – 1870-х роках постали численні церкви "штундо-баптистів" [7, с. 138]. Здається, що автор трохи перебільшує, говорячи про 1860-ті роки, але про наявність поодиноких штундистів у межах Харківської губернії вже наприкінці 1870-х років ми можемо стверджувати напевно.

Першим представником графа Пашкова у Харкові був сирієць за походженням Якуб Каша (Яків Делякович) [22, с. 3]. Згодом відомий діяч баптистського руху Росії, він об'їздив із проповідями всю країну. Я. Делякович був у Харкові у 1884 р. і охрестив Є.М. Іванова та весь його гурток [9, с. 48]. Він був штундистом, але «...знаходився на утриманні у Пашкова» [2, с. 31], тому усіх, кого він охрестив, почали звати «пашковцями»³.

Баптисти на той час досить упереджено ставилися до штундистів. У Тифлісі Є.М. Іванову не дозволили брати участь у молитовному зібранні баптистів, яке очолював особисто Василь Гурійович Павлов. Його хрещення вони не визнали і запропонували штундистові прийняти "водяне хрещення" за баптистським обрядом. Крім того, від нього вимагали «...більше не брати участь із тими братами, із якими брав участь у Харкові, тому що вони невірні» [9, с. 48]. Є.М. Іванов відмовився від повторного хрещення.

Серед баптистських проповідників, які діяли на Харківщині впродовж 1880-х рр., можемо назвати І.І. Веллера та міщанина Рязані або Орла А. Іванова. Перший іноді відвідував зібрання т.зв. пашковців, на яких керував новий завідуючий магазином Біблійного товариства І. Житков [22, с. 3]. Другий мешкав у Харкові на квартирі та збирав у себе вдома щонеділі невеликі зібрання [25, ф. 796, оп. 442, спр. 1267, арк. 15-16]. Окремої баптистської громади у Харкові в цей період не було [22, с. 3]. Невелика група баптистів була у селі Усох. Їх у 1883 р. відвідав роз'їзний проповідник В.В. Іванов [12, с. 197].

У 1889 р. на хуторі Ореховка Ізюмського повіту баптисти (21 родина загальною кількістю 120 осіб) із Катеринославщини купили 630 десятин землі у поміщика Арцибушева та оселилися там [6, с. 578; 524, с. 830].

Як же ставилися до цього представники РПЦ? Крім звичної боротьби з розколом, місцеве духовенство мало організувати протидію новим сектам. Виявляючи причину поширення раціоналістичних сект, священники Харківщини визначали дві найголовніші: зовнішній вплив німецьких колоністів та різноманітних заїжджих проповідників, про яких

² Існують вказівки, що штундизм у це село занесли колишні наймити Олейников і Дураков. Вони повернулися у 1889 р. на короткий термін з німецьких колоній Обласі Війська Донського в рідне село та скоро його покинули [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164].

³ Здається, що їх відношення до пашковського руху було формальним.

Харківський Преосвященний Амвросій говорив в одній із своїх проповідей у 1889 р., називаючи їх «хижими вовками» [3, с. 363]; другою причиною зростання сект благочинні та священники слобожанських парафій називали поширення базарів та підприємств [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 111, 120, 163, 252]. З ініціативи Преосвященного Амвросія у 1886 р. у Харкові з'явився «особливий місіонер», який мав організувати боротьбу із сектантством [4, с. 899; 16, с. 61]. Як і раніше, духовенство розраховувало на втручання влади в ці справи. Ми знаємо лише один приклад подібної допомоги – це процес Є.М. Іванова (1884 р.). В інших випадках влада залишалася пасивною. Чиновники навіть не розумілися у багатьох тонкощах цього питання. Є.М. Іванова, наприклад, вважали духобором. Цікаво, що на запитання у листі С.А. Толстої до сестри Т.А. Кузьминської – «чи є у Харкові секти штундистів?» – чоловік останньої, який на той час (1881 р.) займав посаду товариша прокурора Харківської судової палати, відповів графові особисто: «Штундистів у Харківській губернії немає, і якщо тобі кажуть, що вони є, то, вочевидь, переплутали із суботниками» [Цит. за: 5, с. 11].

А штундистський та баптистський вибух на Слобідській Україні був закономірним явищем у процесі поширення цих вчень у межах Російської імперії. Ситуація, подібна до тієї, що склалася на території Харківської губернії у 90-х роках XIX ст., мала місце в Херсонській та Таврійській губерніях у 60-70-х роках, у Київській та Катеринославській губерніях – у 70-80-х роках XIX ст. [7, с. 168-170; 14, с. 827-829]. Взагалі, даний період в історії слобожанського сектантства можна назвати часом становлення організацій в умовах підпілля. Це стосується, насамперед, баптистів, штундистів та підгорнівців: більшість місцевих осередків цих сект була утворена саме в 1890-х роках.

Народний євангелістський рух охопив впродовж 1890-х років Харківський, Богодухівський, Валківський, Сумський, Куп'янський та Ізюмський повіти. Були чутки, що агітатори з'являлися і в межах Старобільського повіту на великих плантаціях [24, ф. 40, оп. 63, спр. 1131, арк. 164]. У Лебединському, Охтирському та Зміївському повіту у цей час не відзначалося діяльності нових сект. Станом на 1899 р. баптизм, штундизм і толстовство з'явилися у 52 населених пунктах губернії, до цих сектантських об'єднань себе відносили приблизно 1500 осіб⁴ [Підраховано нами за: 6]. Характерним для цих рухів був молодий вік більшості з їхніх adeptів.

Ознакою масовості руху було втягнення в пропагандистську діяльність різних верств населення. Найбільш досвідченими проповідниками серед тих, хто діяв на Харківщині в цей період, були професійні місіонери. На баптистській конференції у селі Ново-Василівки Таврійської губернії була встановлена сума платні для проповідників – 500 крб на рік [7, с. 150]. До Харкова у 1890-ті роки прибували місіонери: селянин з Кубанської області В. Бойченко [6, с. 88], В.М. Іванов повернувся з Тифліса вже баптистом [22, с. 5], Я. Делякович, також вже баптист [6, с. 89], Ф.П. Баліхін, пресвітер Астраханської громади, єпископ Півдня Росії [6, с. 88], Д. Мазаєв, мільйонер, зберігач Союзної місіонерської каси з Ростова-на-Дону [6, с. 89]. Вони організували баптистську громаду у Харкові та вели значну пропагандистську діяльність у провінції. За безпосередньою участю В.М. Іванова були створені Валківська та Ков'ягівська громади [6, с. 30]. Взагалі впродовж 1890-х років було створено в межах губернії мінімум 15 баптистських громад⁵.

Найбільш талановиті люди з числа місцевих неофітів також ставали сектантськими місіонерами й діяли на території губернії. Місіонер Г. Корсун, який після висилки із села

⁴ Насправді, звичайно, їх було значно більше. У цілому по Росії співвідношення між формальною та фактичною кількістю сектантів становило 1 : 3 [11, с. 146-148; 23, с. 35]. Число тих, хто відвідував сектантські зібрання, набагато перевищувало число тих, хто відійшов від РПЦ. Загальноросійський перепис населення ситуацію не прояснив. Сектанти спочатку відмовлялися брати в ньому участь або здебільшого записували себе православними. Потім, коли з'явилися чутки, нібито перепис, організований сектантами, дисиденти хотіли виправити попередній запис, але було вже пізно [8, с. 601].

⁵ Харківська (1892 р.), Ков'ягівська (1892 р.), Мураховська (1893 р.), Качалівська (1893 р.), Сніжківська (1894 р.), Богодухівська (1894 р.), Чернечаківська (1895 р.), Високопільська і Перекопська (1895 р.), Хмелівська, Лерчанська, Микитівська, Рубльовська, Валківська (1896 р.), Городнянська (1897 р.) [20, с. 18-19].

Дорофеївка мешкав у селищі Сніжків Кут Валківського повіту, отримував 1 200 крб щороку [8, с. 590]. Ков'ягівський баптистський лідер та проповідник Ф. Макаренко отримував 300 крб щомісяця [8, с. 580]. Проповідник Гончаренко мав від валківського багатія-баптиста І. Олійника ділянку землі [6, с. 34].

В обов'язки місіонерів входило узгодження діяльності провінційних громад, читання в них проповідей, розв'язання конфліктів, що там виникали. Так, коли виникла криза в харківській баптистській громаді у зв'язку з питанням про законність ієрархії, що підняв місцевий пресвітор А. Літвіненко, з Кавказу терміново прибув Ф.П. Баліхін для розв'язання даної проблеми [6, с. 90]. Схожий випадок трапився у слободі Пристєна Куп'янського повіту, де ватажок місцевих баптистів П. Дегтярьов вирішив повернутися до РПЦ. Тоді із Санкт-Петербурга прибув досвідчений проповідник, який довгий час розмовляв із П. Дегтярьовим та відвернув його від подібного наміру. Через рік він знов приїхав у слободу Пристєну з подібною метою, але утримав у секті лише громаду – сам П. Дегтярьов став православним [8, с. 578].

Місіонери забезпечували зв'язки місцевих осередків із центром. Привозили літературу (на Харківщині в цей час серед раціоналістів були дуже поширені так звані толстовські «Катехізиси», видання 1882, 1897, 1898 рр. [6, с. 462]), численні брошури, листівки, рукописи, копії урядових постанов [6, с. 8, 114], гроші (у селі Високопілья Богодухівського повіту у 1899 р. баптисти привезли з Харкова 100 крб, потім 300 крб та роздавали найбіднішим «братам» [6, с. 34]). Крім того, місіонери виконували певні репрезентативні функції, вони представляли Харківську губернію на різноманітних сектантських з'їздах, у 90-х роках XIX ст. частіше за всіх на них був делегатом харківський пресвітор Ф. Макаренко [8, с. 590]. Місіонери часто переводили гроші з місцевих осередків до Союдної місіонерської каси. Ф.П. Баліхін, коли повернувся до Кавказу, віз із собою внесок харків'ян – 50 крб [6, с. 119]. Однак головним обов'язком місіонерів-проповідників було залучення до секти нових adeptів.

Серед проповідників було багато заможних та впливових людей: торгівці (І. Олійник з міста Валки, Є. Хащина зі слободи Мурафа Богодухівського повіту, І. Крашаниця, М. Перепелиця із селища Сніжків Кут Валківського повіту, І. Лежєп'юков та Я. Сазонов з Харкова), управителі маєтками (І. Рославлев з селища Сніжків Кут Валківського повіту), майстри підприємств (баптист Пашковський працював у харківських вагонобудівних майстернях), сільські писарі (Ф. Сук із села Контакузово Валківського повіту, І. Мороз з хутора Миколаївка Богодухівського повіту) [6, с. 8, 31, 32, 113, 114; 17, с. 18-21].

Усе частіше траплялися випадки, коли сектантською агітацією в Харківській губернії займалися колишні солдати (баптисти І. Павлюк із селища Ков'яги та О. Тельний із села Дорофеївка Валківського повіту, В. Сірий із села Ореховатка Ізюмського повіту [6, с. 8, 30, 32, 57, 59; 17, с. 19-22], толстовці П. Редька зі слободи Печеніги Вовчанського повіту, К. Стрижак із селища Павлівки Сумського повіту та ін. [8, с. 578, 575, 570, 563, 601]). Ми назвали імена лише найактивніших проповідників із числа колишніх військових, насправді їх було значно більше. Армія, як і у попередні часи, залишалася одним із головних постачальників сектантських кадрів.

Іншою категорією місцевих проповідників-раціоналістів були колишні наймити, які поверталися з німецьких колоній півдня Росії. Серед слобожан такими були: Є. Гончаренко, що прибув у слободі Вільшана Харківського повіту [8, с. 569], П. Аркадьєв – у слободі Печеніги, М. Мухін – у селищі Велика Бабка [8, с. 570].

Постійно збільшувалася кількість сектантів серед залізничних службовців. Під час будівництва у 1894 р. Балашовської залізничної колії і особливо моста через р. Оскол, що біля слободи Пристєна Куп'янського повіту виникла потреба в робітниках. Інженер Лунін та завідуючий будівництвом мосту представник Брянського заводу Левін (баптист) роботу надавали лише баптистам та штундистам із Куп'янська, Дороганьовки, Пристєни. Сектанти отримали найвигідніші посади, а після закінчення робіт у 1895 р. користувалися пільгами на придбання будматеріалів та отримали робочі місця при залізниці. Станція Куп'янськ-Вузлова спочатку була повністю заселена баптистами [8, с. 592]. Павлівські толстовці теж намагалися влаштуватися сторожами, листоношами на залізничних станціях Новосілки, Білопілья,

Ворожба [6, с. 403]. Сектанти на подібній службі мали змогу легко спілкуватися з одновірцями, які жили в інших губерніях Російської імперії.

Цікаво, що серед проповідників раціоналістичних вчень на Харківщині зустрічалися навіть жебраки. Православні місіонери попереджували священників, що часто почали з'являтися пропагандисти штундизму, які діяли під виглядом паломників [8, с. 592]. Сліпий жебрак Мітя Горобцов у 1893 р. приніс штундизм у село Хрущова Микитівка [6, с. 7]. Сліпий мандрівник Калінін із Єнисейської губернії проповідував штундизм у 1897 р. у селищі Славогородок Охтирського повіту, але одразу був затриманий та переданий поліції місцевими підгорнівцями [6, с. 466]. Селянин села Дмитрівка Валківського повіту А. Білясний вів мандрівне життя, ходив по селу і пояснював людям Євангеліє [6, с. 32].

Сектанти для зручності часто називали себе православними. Тим самим вони полегшували собі роботу та ускладнювали її православним місіонерам. Останні це завжди визнавали [8, с. 592-593]. Валківський штундист М. Рева довгий час удавав із себе православного. Є. Хащина із слободи Мурафа разом із дружиною також довгий час не оголошували про свій перехід у секту [6, с. 27]. Валківський баптист-мільйонер І. Олійник також ходив до церкви [8, с. 592]. Ці факти свідчать про існування певної стратегії в пропагандистській роботі та серйозність намірів самих проповідників. Конспірація була необхідна сектантам, щоб уникнути відповідальності та закріпитися в населеному пункті.

Багато сектантів працювало на харківських підприємствах, особливо на заводах Трепке, Бельке та Беренгейма. Серед відомих діячів харківського баптизму А. Літвіненко (пресвітор) працював на заводі Беренгейма, М. Зайцев (диякон) був столяром вагонних майстерень, Є. Шаповалов та І. Хорошилов (вчитель громади) працювали наприкінці 1890-х років на заводі Бельке [6, с. 113]. Баптист із села Татарка Харківського повіту М. Токар перейшов у секту під час роботи у харківських вагоноремонтних майстернях [24, ф. 40, оп. 71, спр. 1702, арк. 36]. На той час у харківських заводів вже склалася репутація сектантських осередків. Так, баптистський пресвітор села Афанасьєво Тульської губернії К. Ігнатюкін перейшов у секту під час роботи (впродовж 1890-х років) на кафельному заводі у Харкові. Місцевий священник зазначав, що "...на фабриках м. Харкова штундизм та раціоналістичне сектантство звило собі досить міцне гніздо" [19, с. 414-415]. Він відзначав, крім того, що серед селян, які ходять на заробітки до Москви, спостерігається підвищення інтересу до православ'я, серед тих же, хто їздить до Харкова, – «повна індіферентність» [19, с. 415].

Звичайно, більшість родичів та знайомих дисидента рано чи пізно переходили в секту. Переконалим показником успіху раціоналістичних сект на Харківщині впродовж 1890-х роках стали численні випадки переходу прихильників інших ересей у штундизм та баптизм. Хлисти міста Валки, селищ Ков'яги, Сніжків Кут, Кантакузово майже у повному складі перейшли спочатку у штундизм, а потім у баптизм [8, с. 565-568]. Вони стали ядром нових сект у цій місцевості. Хлисти слободи Пристена Куп'янського повіту після повернення свого ватажка П. Дегтярьова із заробітків вже баптистом також змінили віру [8, с. 567]. Те ж саме зробили духобори слободи Охочої Зміївського повіту [8, с. 563]. Навіть старообрядці-поморці із слободи Краснянки Куп'янського повіту у цей час почали утворювати штундистські гуртки. Останній випадок повністю збентежив православних місіонерів [6, с. 661].

Між тим сектанти, мабуть від відчуття власної могутності, дозволяли собі навіть відкриті акти блюзнірства над православними святинями. Якщо вірити священникам, вже наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років у селищі Павлівках відбувся прецедент масового знищення ікон [6, с. 402]. Слобожанські еретики-раціоналісти почали зневажливо ставитися і до державних закладів. «Ви маєте владу лише над нашими тілами, а не над душами... коли нас в Росії стане більше, ніж православних, – ми встановимо свої порядки», – нібито казали пристенівські сектанти [8, с. 580]. Багато хто з числа сектантів у 1894 р. відмовився присягнути імператорові Миколі II: у селі Сніжківому Куті – 15 осіб, селищі Рубльовка – усі сектанти, слободі Печеніги – 11 осіб, селі Пересічне – 7 осіб, слободі Мурафа – усі сектанти, селищі Павлівки – 39 осіб [8, с. 566, 570, 571, 569, 573, 605]. Усі вони залишилися непокараними.

Представники РПЦ були незадоволені подібним ставленням влади до проблеми [6, с. 8, 61]. Більшість даних про сектантів поліція отримувала саме від священників, крім того, усі ці сумнозвісні громадські вироки склалися, як правило, під керівництвом місцевого пастиря. У Харківській єпархії у 1891 р. з дозволу Синоду під головуванням Архієпископа Харківського Амвросія було засновано Раду з місіонерських справ. Її очолював Харківський єпархіальний місіонер [24, ф. 40, оп. 70, спр. 764, арк. 140]. Він повинен був керувати боротьбою з сектантством та розколом в єпархії, визначати стратегію, напрями та засоби протидії. Місіонери мали певні локальні успіхи у вигляді поодиноких повернень сектантів у лоно РПЦ. Деякі з дисидентів робили це на певний час, з метою уникнути покарання, отримати пільги в комерції або одружитися [8, с. 592-593].

Таким чином, упродовж 90-х років XIX ст. у межах Харківської губернії поряд із старообрядницьким та містичним з'явилося потужне раціоналістичне сектантство. Цей рух, що набув народного характеру, мав великі перспективи в губернії, де постійно зростала кількість професійних проповідників та сектантських місіонерів, людей, які поверталися із заробітків у німецьких колоніях та з армії, робітників промислових та сільськогосподарських підприємств, залізничних службовців тощо. Одночасно з піднесенням євангельських сект ми спостерігаємо певний занепад слобожанського хлистіства. Тобто люди, переходячи із таємної секти в явну, вже хотіли відкрито відійти від РПЦ. На початок XX ст. раціоналістичне сектантство у Харківській губернії стало невід'ємним компонентом місцевого конфесійного різноманіття. Однак ситуацію ускладнювало те, що велика кількість не самих небезпечних для суспільства людей опинилися поза законом. Їхнє життя, спокій та воля перебували у безпосередній залежності від настрою представника поліції або окремого чиновника, від яких православні священники постійно вимагали вирішувати це питання найрадикальнішим чином. Звичайно, відчуття власної приналежності до великої справи та масового руху, що поєднувалося в душах сектантів із відчуттям образи на владу та ненависті до РПЦ, могло призвести до великих непорозумінь вже у найближчому майбутньому.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Автобіографія баптиста Ф.П. Балихіна. *Ревнитель*. 1915. № 2. С. 10-13.
2. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове. *Баптист Украины*. 1927. № 11. С. 30-38.
3. Амвросий Преосвященный Харьковский и Ахтырский. Проповедь. *Вера и разум*. 1889. Т. 1. Ч. 1. С. 363-367.
4. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (с 1655-1905 гг.). Харьков; Типография и литография М. Зильберберг и сыновья, 1905. Т. 2. 973 с.
5. Гомон М.Л. Л. Толстой и харьковчане. Харьков: Основа, 1993. 188 с.
6. Давыденко В. Записка о заседаниях Харьковского Миссионерского Совета 18-20 августа п.г. с участием священников из зараженных сектантством селений. *Вера и разум*. 1900. Т. 3. № 1. С. 1-9; № 2. С. 26-34; № 3. С. 56-64; № 4. С. 88-91; № 5. С. 113-120; № 6. С. 139-146; № 7. С. 169-174; № 8. С. 196-201; № 9. С. 223-228; № 14. С. 370-378; № 15. С. 397-404; № 16. С. 429-440; № 17. С. 460-468; № 18. С. 488-495; № 19. С. 516-529; № 20. С. 544-551; № 21. С. 577-583; № 22. С. 619-624; № 23. С. 657-663.
7. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні: Історія українського євангельсько-баптистського руху. Вінніпег: Вид-во Укр. Євангельсько-баптистського братства, 1952. 173 с.

8. Журнал заседаний Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2-5 сентября 1896 г. *Вера и разум*. 1896. Т. 3. № 22. С. 561-629.
9. Иванов Е.Н. В тюрьме и ссылке. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 41-51.
10. Иванов Е.Н. Письмо к В.Д. Бонч-Бруевичу. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 31-32.
11. Из с. Петровки (Харьковской губернии). *Баптист*. 1909. № 12. С. 23.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
13. Краткое жизнеописание баптиста Егора Николаевича Иванова. *Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядничества*. СПб., 1908. Вып. 1. С. 32-40.
14. Критика религиозного сектантства: Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х гг. / Под ред. Т.С. Лялиной. М.: Мысль, 1974. 263 с.
15. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
16. Отец Владимир (Швец), Куделко С.М., Павлова О.Г. Архипастыри Харьковской епархии. Харьков: Бизнес-Информ, 1999. 124 с.
17. Потоцький В.П. До питання про походження пропагандистів сектантських вчень, які діяли на Слобожанщині (1861 – 1917рр.). *Харківський педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Вип. 12. Харків, 2002. С.17 – 25.
18. Проханов И.С. В котле России. 1869-1933 (Автобиография с изложением основных фактов движения евангельских христиан в России. М.: Протестант, 1993. 255 с.
19. Скворцов Б. Наблюдения и впечатления миссионера. *Миссионерское обозрение*. 1901. № 10. С. 412-425.
20. Статистика Союза русских баптистских общин за 1907 г. *Баптист*. 1909. № 8. С. 18-19.
21. Твердохлебов Л. Русский штундизм в связи с сектантством в Харьковской епархии. *Вера и разум*. 1894. Т. 1. Ч. 1. С. 816-834.
22. Церковь "Преображения", г. Харьков. 110 лет: Краткий исторический очерк. Харьков: Б.и., 2002. 21 с.
23. Эткинд А. Хлыст: секты, литература и революция. М.: Новое литературное обозрение, 1998. 688 с.
24. Державний архів Харківської області.
25. Російський державний історичний архів.

V. P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

THE EMERGENCE AND SPREEAD OF SHTUNDISM IN THE KHARKIV PROVINCE (LATE 19th CENTURY)

The research aim. The article focuses on examining the features of the activities of Protestant sects (primarily Shtundists) in the territory of the Kharkiv province at the end of the 19th century. The chronological framework of this research covers the term from 1880 to 1900. This is the time of the formation and spread of these religious groups in Sloboda Ukraine. Special attention is paid to the

analysis of the reasons for the success of Shtundist agitation, the personal characteristics of the most famous preachers and the conditions of their work.

Research methodology. The methodological basis of the article consists of the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods of general logic (analysis and synthesis), as well as classification, comparative and periodization methods.

Scientific novelty. The subject of a special scientific study was the organizational and propaganda work of religious dissidents in the conditions of the emergence of capitalist relations in the countryside and tough pressure from the state and the official church.

Conclusions. The sects of Shtundists and Baptists (the so-called "rationalists"), which appeared in the Kharkiv region in the 1880s, noticeably changed the situation in the local dissident movement. These sects relatively quickly managed to gain broad social support. By the beginning of the 20th century they significantly increased the number of their supporters, which was almost equal to the number of adherents of the Old Believers and Khlyst communities in the province.

More than 20 years passed since the imperial manifesto on the abolition of serfdom, and a generation grew up that did not remember the old days. New, free by birth, people sought spiritual salvation in new religious teachings. Under conditions of free movement and entrepreneurship, peasants often took an active position of a preacher-evangelist instead of the tendency to self-isolation, inherent in mystics. The emergence of large sectarian capitals, both corporate and personal, and material and ideological assistance from foreigners played their role.

Of particular importance was the development of enterprises, both agricultural and industrial, whose workers, torn from their peasant communities, sought a replacement for them in religious "brotherhoods".

The spread of the practice of earning money among Ukrainians in German colonies led to the fact that in conditions of remoteness from Orthodox churches, without observing mandatory rituals, the hired workers often paid attention to the "convenient" faith of their masters. Especially since the Germans encouraged such curiosity in every way.

The expansion of the railway network allowed sectarians to travel faster and communicate more closely with their "brothers" in different parts of the country, and also led to the arrival of many professional sectarian missionaries to the Kharkiv province.

Key words: *Shtundism, missionaries, sects, Kharkiv province.*

References

1. Autobiography of Baptist F. P. Balykhin. *Apostle*. 1915. № 2. P. 10-13. (In Russian).
2. Alekhin A. Evangelical movement in Kharkov. *Baptist of Ukraine*. 1927. № 11. P. 30-38. (In Russian).
3. Amvrosy Reverend of Kharkov and Akhtyrka. Sermon. *Faith and reason*. 1889. Vol 1. Part 1. P. 363-367. (In Russian).
4. Bagalei D. I., Miller D. P. History of Kharkov for 250 years of its existence (from 1655 to 1905). Kharkov; Typography and lithography by M. Silberberg and Sons, 1905. Vol. 2. 973 p. (In Russian).
5. Gomon M. L. L. Tolstoy and the people of Kharkiv. Kharkiv: Osnova, 1993. 188 p. (In Russian).
6. Davydenko V. Note on the meetings of the Kharkiv Missionary Council on August 18-20, 2018 with the participation of priests from villages infected with sectarianism. *Faith and reason*. 1900. Vol. 3. № 1. P. 1-9; № 2. P. 26-34; № 3. P. 56-64; № 4. P. 88-91; № 5. P. 113-120; № 6. P. 139-146; № 7. P. 169-174; № 8. P. 196-201; № 9. P. 223-228; № 14. P. 370-378; № 15. P. 397-404; № 16. P. 429-440; № 17. P. 460-468; № 18. P. 488-495; № 19. P. 516-529; № 20. P. 544-551; № 21. P. 577-583; № 22. P. 619-624; № 23. P. 657-663. (In Russian).
7. Zhabko-Potapovich L. Christ's Light in Ukraine: The History of the Ukrainian Evangelical Baptist Movement. Winnipeg: Publishing House of the Ukrainian Evangelical Baptist Brotherhood, 1952. 173 c. (in Ukrainian).

8. Journal of the sessions of the Missionary Council on sectarian affairs of the Kharkov diocese held on September 2-5, 1896. *Faith and reason*. 1896. Vol. 3. № 22. P. 561-629. (In Russian).
9. Ivanov E. N. In prison and exile. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. Issue 1. P. 41-51. (In Russian).
10. Ivanov E. N. Letter to V. D. Bonch-Bruevich. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. . Issue 1. P. 31-32. (In Russian).
11. From the village Petrovka (Kharkov province). *Baptist*. 1909. № 12. P. 23. (In Russian).
12. Klybanov A. I. History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Science, 1965. 348 p. (In Russian).
13. Brief biography of the Baptist Egor Nikolayevich Ivanov. *Materials for the history and study of Russian sectarianism and Old Believers*. St. Petersburg, 1908. Issue 1. P. 32-40. (In Russian).
14. Criticism of religious sectarianism: The experience of studying religious sectarianism in the 20s and early 30s. / Ed. T. S. Lyalina M.: Thought, 1974. 263 p. (In Russian).
15. Lyubashchenko V. I. History of Protestantism in Ukraine: Lecture Course. Lviv: Prosvita, 1995. 350 p. (In Ukrainian).
16. Father Vladimir (Shvets), Kudelko S. M., Pavlova O. G. Archpastors of the Kharkiv Diocese. Kharkiv: Business-Inform, 1999. 124 p. (In Russian).
17. Pototsky V. P. On the question of the origin of propagandists of sectarian teachings who operated in Slobozhanshchyna (1861–1917). *Kharkiv Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Collection of scientific works. Series "History and Geography"*. Issue 12. Kharkiv, 2002. P. 17 – 25. (In Ukrainian).
18. Prokhanov I. S. In the cauldron of Russia. 1869-1933 (Autobiography with an exposition of the main facts of the movement of evangelical Christians in Russia. M.: Protestant, 1993. 255 p. (In Russian).
19. Skvortsov B. Observations and impressions of the missionary. *Missionary review*. 1901. № 10. P. 412-425. (In Russian).
20. Statistics of the Union of Russian Baptist Communities for 1907. *Baptist*. 1909. № 8. P. 18-19. (In Russian).
21. Tverdokhlebov L. Russian Stundism in connection with sectarianism in the Kharkiv Diocese. *Faith and reason*. 1894. Vol. 1. Part. 1. P. 816-834. (In Russian).
22. Church of the Transfiguration. Kharkiv. 110 years: A brief historical sketch. Kharkiv, 2002. 21 p. (In Russian).
23. Etkind A. The Khlyst: sects, literature and revolution. M.: New Literary Review, 1998. 688 p. (In Russian).
24. State Archives of Kharkiv Region.
25. Russian State Historical Archive.

Текст надійшов до редакції 04.03.2025. / The text was received by the editors 04.03.2025.

Текст затверджено до друку 12.04.2025. / The text is recommended for printing 12.04.2025.